

Тарас Чухліб

**«ГАЙДАМАЧЧИНА»
В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ XVIII ст.
(ПРИЧИНИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ
В СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ З УКРАЇНСЬКОГО
ТАБОРУ)**

Висвітлення причин, перебігу і наслідків поширеної протягом майже усього XVIII ст. на українських землях Речі Посполитої т. зв. «гайдамаччини» й до цього часу перебуває у полі зору не лише української чи польської, а й інших історіографій світу¹. На жаль, історики різних поколінь так і не дійшли єдиної думки щодо внутрішнього змісту тих подій й досить часто по різному їх оцінюють: що це було – прояв релігійних конфліктів чи соціального розбійництва, національно-визвольного повстання чи селянської війни, а чи ще щось інше? Адже вже сучасники, зокрема, представники польських правлячих кіл, вважали повсталих українців розбійниками, які начебто свавільно виступали проти влади Корони Польської й безпричинно переслідували і вбивали своїх панів, а тому оголошувалися «гайдамаками»².

«Гайдамаччина»³ як явище спротиву польській владі у XVIII ст., на нашу думку, розпочалася не 1717 року⁴, а з вибухом 1702 року повстання на чолі з козацькими ватажками Самусем і Палієм. Відомо, що воно було спричинене османсько-польським Карловицьким договором 1699 р., за яким до Польщі відійшли правобережні території України (де протягом тривалого часу існував козацький устрій), а також виникло у результаті заборонних постанов Варшавського сейму 1699 р. щодо скасування козацтва на Київщині та Східному Поділлі. А завершився тогочасний «рух опору» вже наприкінці XVIII ст., із другим поділом Речі Посполитої (1793) та переходом українських земель «з правого боку» Дніпра під владу Російської імперії.

На основі джерел з українського табору (козацькі і селянські «універсали», «маніфести», «супліки» та листи, записи допитів,

свідчення учасників та очевидців, а також пам'ятки місцевого фольклору – пісні, думи, прислів'я, перекази тощо) хочемо звернутися у цій розвідці до висвітлення основних причин, які спонукали до грандіозного визвольного руху на теренах східних воєводств Речі Посполитої. При цьому нами використані як опубліковані⁵, так і окремі архівні матеріали з України та Польщі.

Уже в одному з перших козацько-старшинських документів ідеологічного спрямування, який розповсюджувався на початку повстання 1702–1704 рр. й мав назву «Маніфест до білоцерківської громади», безпосередньо вказувалося на мотивацію цього збройного виступу: «...через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них (польської шляхти. – *Т. Ч.*), бо вже всім ярмо на шії козацькі мали тією осінню остаточно бути»⁶, а в листі наказного козацького гетьмана Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. місцеві селяни, міщани та духовенство закликалися повставати «за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»⁷. Отже, як бачимо, поруч із економічними («через панщину») та соціальними («бо вже всім ярмо на шії») причинами, висувалися й мотиви релігійного («за весь народ православний»), національного («ляхи з отчизн наших українських відійшли») та політичного («вже більше на Україні не розпоряджалися») змісту.

Зважаючи на те, що у 1711–1714 рр. згідно з міжнародними угодами між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією на Лівобережну Гетьманщину примусово перевели більшість жителів з 7 козацьких полків Київщини та Брацлавщини (всього близько 200 тисяч осіб!)⁸, повстання проти польської влади набули нового забарвлення. Політична анархія в Речі Посполитій, невизнання соціальних прав за залишками місцевого українського козацтва, свавілля місцевих панів та євреїв-орендарів, економічні визиски селян, що, наростаючи, поєднувалися з релігійним фанатизмом католицького та уніатського духівництва, — все це тривалий час живило діяльність повстанських загонів.

Протягом 1715 – початку 1730-х рр. соціальний склад «гайдамаків» становили маси розорених (інколи просто злюмпенізованих) козаків, селян і міщан. Саме тому в «гайдамакуванні» на початковому етапі виразно окреслювалися грабінницький і розбійницький аспекти. Спочатку загони цих соціальних розбійників були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи шляхту та найнятих нею орендарів і посесорів переважно єврейського

походження. Разом з тим, згідно з твердженням українських істориків В. Смоля і В. Степанкова, слід відрізнити т. зв. гайдамацький рух XVIII ст. від великих й організованих народних повстань, що мали місце 1734, 1750 та, особливо, 1768 і 1789 років⁹.

Та чи не найбільш поширеною формою соціального протесту на Правобережній Україні були втечі з панських маєтків і скарги селян на своїх власників, а також посесорів, орендарів, економів тощо. У скаргах до різних адміністративних та судових інстанцій відображалось тяжке становище жителів сіл української частини Корони Польської та висловлювалося прохання зарадити їхньому лихові. Наприклад, волинські селяни зверталися до судових органів з тим, що їх, «якщо хто не піде на відкладену панщину, адміністратор зараз же його кладе і б'є, через що не лише молоді хлопці, а й наші діти утриматися не можуть... Якщо не буде полегшення, то й нам самим тяжко витримувати»¹⁰. Зазвичай, селянські скарги залишалися без уваги, й тому селяни переходили до більш рішучих форм соціальної боротьби – повстань.

Період безкоролів'я після смерті Августа II Саса, протистояння нових претендентів на корону, втручання у польські справи російських урядовців спричинили 1734 року значний спалах організованого козацького і селянського збройного виступу на українських землях Корони Польської¹¹. Користуючися тим, що командування військ Російської імперії, яке перебувало на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських «армій» – підрозділів так званого надвірного козацтва (переважно формувалося з українців) – з проханням виступити проти прихильників шведського ставленика на престол С. Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І. Верлан розпочав гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом селян. Окремі джерела стверджували, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. «Вони гублять всі вас своїми податками і зборами, і захопили у вас все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть з нами бити панів...»¹², – звертався до селян один із тогочасних ватажків козацький сотник М. Москаль. Як бачимо, ідея справедливого суспільного устрою, де панувала б забезпеченість селян землею і була відсутня панщина, проектувалася саме на козацький стан¹³.

Очевидно, що саме до середини XVIII ст., коли 1750 року знову вибухнуло велике повстання «гайдамаків», слід віднести відому народну пісню, яка була вперше записана на території Володимирського повіту між 1814 та 1819 рр. видатним польським етнографом З. Доленгою-

Ходаковським (А. Черноцьким)¹⁴. У ній зустрічаємо й такі промовисті рядки:

*Добре було нашим батькам на Україні жити,
Доки не знали наші батьки панщину робити...
Цілий тиждень на панщині, толоку в суботу.
А в суботу на толоку, в неділю на варту,
Ой дай мені, орендару, горілки хоч квартиру...
А в неділю із полудня усі дзвони дзвонять,
Осаула з козаками на панщину гонять...¹⁵*

Пам'ять про часи Хмельниччини досить міцно вкоренилась у свідомість не лише козацтва і православного духівництва східних Київського, Брацлавського та Подільського воєводств, а й селянства. Щодо цього яскравим свідченням виступає повідомлення ігумена Христонопільського монастиря К. Срочинського за 1766 р. Зокрема, він відзначав, що поблизу с. Ольшани «обрали собі ватажками кількох козаків і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись... Селянин, який забрав з церкви гармату з святим таїнством те переховував у своїй хаті, щоб вона, розуміється, не дісталася в руки уніатів...»¹⁶.

У відомому документі – т. зв. маніфесті «Селянської конфедерації, на ринку в Торчині (Тульчині) знайдений проект після ярмарку 1767 р.» – заклиалося відновити збройну боротьбу доби Хмельниччини й стати на захист права «успадкування власності на землю, а також права користуватися частиною лісу»¹⁷. Разом з тим, невідомий автор цього маніфесту погоджувався відпрацьовувати панщину 3 дні на тиждень з господарства; виконувати «підводну» повинність (два рази на рік ходити на відстань до 12 миль); платити з робочого коня не більше 3 злотих; отримувати право вільного переходу з помістя в помістя лише за умови, що будуть залишати замість себе іншого господаря. У т. зв. Торчинській супліці 1767 р. висувалася і важлива політична вимога – мати право представництва у сеймі Речі Посполитої¹⁸. Слід відзначити, що історики І. Шпитковський та А. Гілевич розглядали даний маніфест як важливий документ з українського табору, що засвідчував підготовку «гайдамаків» до «хлопської революції»¹⁹.

1768 року під керівництвом запорожця М. Залізняка та сотника надвірного козацтва І. Гонти розпочалось одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке в історіографії отримало

назву Коліївщини²⁰. Воно продовжило традиції попередніх визвольних змагань українців. «Поневаж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу»²¹, – заявляв пізніше один із ватажків повстанців С. Неживий про причини збройного виступу проти влади Речі Посполитої.

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини стали дії представників так званої Барської конфедерації, які силою примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Водночас шляхта погрожувала вирізати всіх «схизматиків» (православних). Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священників, спаленням церков. Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «...Від початку Барського шляхетського збурення, зазнали великих утисків»²², – відзначалося у «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського». Канівський міщанин Сидір Іванович засвідчував, що «конфедерати нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали»²³. Саме тому «гайдамаки» у відповідь таким же чином діяли й стосовно шляхти та її загонів.

Вступ на Правобережжя у червні 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти барських конфедератів породили в частини пригнобленого люду ілюзію щодо ймовірної допомоги з боку росіян. На той час серед українського населення ходили чутки, що «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються»²⁴. З іншого боку, провідники повстання, очевидно, були причетні до виготовлення фальшивих універсалів, які розповсюджували у містах та селах Київщини і Поділля начебто від імені цариці Катерини II²⁵.

У звільнених містах і селах Правобережної України створювались органи управління, що наслідували риси полково-сотенного ладу. Повстання 1768 р. відзначалося широкою соціальною базою, вищим рівнем організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічною спрямованістю²⁶. Чи не найголовнішим лозунгом повсталих було питання відновлення повноцінного функціонування православної віри. Масовими були випадки, коли козаки і селяни заставляли католиків, уніатів та іудеїв силою перехрещуватися у «свою віру». Один із учасників повстання І. Байрацький 9 серпня 1768 р. на допиті слідчому в Києві розповідав, що він воював «за те, що поляки в селі Млієві титареві Данилу, а як

прозвали його не сказано, *за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відсікли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили і інші благочестивим монастирям руйнування чинили* (курсив наш. – Т. Ч.)»²⁷.

Особливої масштабності й драматизму подіям 1768 р. надала масова участь у них селянства. Одним із виявів селянського світогляду були тогочасні народні прислів'я (записані на початку XIX ст. Х. Блотницьким), які у концентрованій сатиричній формі висвітлювали ставлення українських «хлопів» до вищих станів:

*Коза дере лозу, козу дере вовк,
Вовка дере пан, пана дере жид –
А жида дере чорт!*²⁸

Коліївщина, яку вже сучасники називали «революцією»²⁹, нанесла також суттєвий удар і по системі орендних відносин у сільському господарстві Правобережної України. Так, наприклад, володар Богуславського староства протягом 1768–1770 рр. втратив у результаті тих подій прибуток, який оцінювався у 142 562 злотих³⁰. Під час повстання 1768 р. багато орендаторів (які переважно були євреями) було вбито козаками і селянами, які намагалися помститися за надані перед тим кривди. Разом з тим, кількість загиблого під час Коліївщини єврейського населення, що наводиться в окремих сучасних виданнях Польщі³¹, завищена в десятки разів, адже відомо – згідно з переписом 1764 р. лише в усьому Київському воєводстві проживало 22 тисячі 352 особи єврейського походження³².

«Жителі шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час прийшов. *Прийшла пора звільнення від іга та гноблення, які ви терпіли від панів своїх.* Зглянувся Бог з високого неба на важку долю, почув Ваші сльози і стогін і послав Вам захисників, які помстяться за злочини, які нанесли Вам пани. Отже йдіть на поміч тим, хто хоче Вас звільнити, зберегти Вашу свободу. *Зараз прийшов час розплати за всі Ваші муки, побої, вбивства, знуцання, а також за нечувані знуцання, які Ви до цього часу терпіли від своїх панів.* Посилаємо до Вас керівників, яким Ви повинні вірити і за якими повинні йти із зброєю – хто яку має. Залишайте свої хати, дружин і любимох дітей. Не будете жалкувати, *адже скоро побачите, що Бог послав нам з вами, правовірними, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це зміїне гніздо, тобто Ваших панів, які до цього часу п'ють вашу кров...* (курсив наш. – Т. Ч.)»³³, – проголошував «Універсал до польських селян»³⁴, знайдений під Смілою.

Як бачимо, провідними ідеями цього документа були не лише заклик до «розплати», а й питання відновлення «свободи» задля того, щоб бути «вільними панамі».

Цікаво, що у свій час український поет і мислитель Т. Шевченко (відомо, що його дід брав участь у повстаннях «гайдамаків») порівнював Коліївщину з революційними подіями у Західній Європі і оцінював дії козаків і селян у 1768 р. так: «...В чому іншому, а в цьому відношенні мої покійні земляки анітрохи не поступалися перед будь-якою європейською нацією, а в 1768 році Варфоломіївську ніч і навіть першу французьку революцію перевершили. Одне в чому вони різнилися від європейців, – у них (українців. – Т. Ч.) усі ці криваві трагедії були справою всієї нації і ніколи не розігравалися з волі одного якого не-будь пройдисвіта, подібного до Катерини Медичі, що допускали нерідко у себе західні ліберали (курсив наш. – Т. Ч.)»³⁵. Оцінку Коліївщини як революційного руху підтримали й сучасні західні вчені³⁶.

До речі, повстання українського люду Корони Польської 1768 року не було останнім у XVIII ст. В одному з повідомлень на сейм Речі Посполитої за 1789 р. відзначалося, що піддані селяни в Україні погрожують бунтом, а «два ченця у Богуславі схоплені, у яких знайдений список – 160 підданих, які підписалися до бунту»³⁷. Мешканці с. Борове Овруцького повіту Київського воєводства заявили польським урядовцям: «Якщо можна з тих країв всіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія Київського, то знову було б все добре (курсив наш. – Т. Ч.)»³⁸.

Причини перманентних («гайдамацьких») повстань козаків і селян у XVIII ст. образно узагальнив у своїй поемі «Канівський замок» (1828) відомий польський поет періоду Романтизму С. Гоцинський. У поетичних рядках, які він вклав у уста ватажка повсталих 1768 року українців козака Небаби, той закликав йти з ним на боротьбу за власні права:

*Всіх, в кого батько забитий різками,
Всіх, в кого жінка сподобалась пану,
В кого згвалтована донька панамі,
В кого відібрано паном кохану,
– Йменням батьків та їх суму і болю,
Йменням дитячої горя й недолі
Всіх закликаю я, всіх викликаю:
Вийдіть вперед – і рушайте за мною!*³⁹

Переконані, що збройні виступи представників визнаних, напіввизнаних та невизнаних станів (православне духовенство, міщани, козаки, селяни) українського населення у межах Київського, Брацлавського, Подільського й частково Волинського воєводств Корони Польської мали під собою глибинні релігійні, соціальні, економічні, політичні, міжнародні, національні, світоглядні та інші історичні причини. А «гайдамацький» повстанський рух XVIII ст. мав своє коріння у попередньому столітті, коли на теренах від «Дніпра до Случі» започаткувався й довгий час існував державний і суспільно-політичний устрій у вигляді Українського гетьманату.

---

¹ Див. основні праці з проблематики: Шульгін Я. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближчих років. – Львів, 1898; Лола О. Гайдамацький рух на Україні 20-х – 60-х рр. XVIII ст. – К., 1965; Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К., 1970; Смолій В. Формування соціальної свідомості народних мас України. Друга половина XVII – XVIII ст. – К., 1985; Храбан Г. Спалах гніву народного. – К., 1989; Мицик Ю. Умань козацька та гайдамацька. – К., 2002; Rawita-Gawronski F. Historia ruchow hajdamackich. – Т. 1–2. – Brody, 1913; Serczyk W. Koliszczyzna. – Krakow, 1968; Pelenski J. The Haidamak insurrections and the old regimes in Eastern Europe // The American and European revolutions, 1776–1848. – Iowa, 1980. – P. 228–247; Lotys Z. Kwestia chlopska w swiadomosci społecznej polskiego Oswiecenia. – Olsztyn, 2001 та ін.

² Слово «гайдамака», очевидно, прийшло до польської та української мов від турецько-арабського «hajdemak» – гнати, відбирати, займатися розбоєм. Учасники козацьких і селянських повстань XVIII ст. на Правобережжі називали себе козаками. Про це, наприклад, свідчить відомий «Маніфест козаків воєводств Київського і Брацлавського», внесений до «книг Гродських Вінницьких» 11 березня 1769 р., який підписали не «гайдамаки», а «козаки» з Київщини, Вінниччини та Черкащини (Muzeum Czartoryskich w Krakowie (далі – Czart.). – Rps. 841, l. 408. Опубл.: Бродович Ф. Записки о событиях на Вольни и Подоле в 1789 году. – М., 1870. – С. 119–121). У козацькому ж середовищі на Запорозькій Січі та Лівобережній Гетьманщині «гайдамаками» називали тих, хто не підкорявся владі отамана або гетьмана.

³ Підтримуємо думку українського історика Г. Храбана щодо невідповідності цього терміну тогочасним подіям (Храбан Г. Спалах гніву народного. – С. 3–4). Однак, зважаючи на його певну історіографічну усталеність, живимо його в лапках – «гайдамаччина».

⁴ Згідно з дослідженнями В. Антоновича, термін «гайдамацький» вперше був вжитий у 1717 р. (Антонович В. Акты о гайдамаках (1700–1768) // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. III. – Киев, 1876. – С. 6). Хоча, як дослідив П. Борек, вирази «гайдамаки», «гайдамацький» у польських джерелах спорадично вживалися стосовно українського козацтва ще від 1649 р., тобто від початку повстання Б. Хмельницького (Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamietnikach. Bogaterowie, fortece, trady-

- сја. – Krakow, 2001. – S. 113–114). Сучасний український історик Ю. Мицик датує появу цього руху 1704 роком (Мицик Ю. Перша згадка про гайдамаків // Укр. іст. жур. – 1981. – № 10. – С. 127–128).
- ⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 3б. док. – К., 1970; Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша чверть XIX ст.: 3б. док. і матеріалів. – К., 1978; *Materyaly do Konfederacyi Barskiej r. 1767 – 1768.* – Т. 1. – Lwow, 1851; *Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych.* – Poznan, 1854; *Historia Polski 1764–1795. Wybor tekstow.* – Warszawa, 1954.
- ⁶ Zaklad Narodowy im. Ossolinskich w Wroclawie (далі – Ossolin.). – Rps. 271, l. 126.
- ⁷ Czart. – Rps. 1676, ll. 119–120; Архив Юго-Западной России. – Ч. 2. – Т. III. – К., 1910. – С. 449–450.
- ⁸ Згідно з дослідженнями львівського історика М. Крикуна, примусовий згін українського населення було здійснено з території площею приблизно 35,5 тис. кв. км (Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С. 393–441).
- ⁹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 247.
- ¹⁰ Цит. за: Історія Української РСР. – Т. 2. – К., 1979. – С. 444.
- ¹¹ Омельчук В. Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах: Автореферат... канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 12–13.
- ¹² Цит. за: Лола О. Гайдамацький рух на Україні 20-х – 60-х рр. XVIII ст. – К., 1965. – С. 43.
- ¹³ Ширше про це див.: Смолій В.А. Лозунг «землі та волі» в народних рухах на Україні: ідеали і практика // Феодалізм на Україні: 3б. наук. праць. – К., 1990. – С. 151–165.
- ¹⁴ Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). – К., 1974. – С. 692.
- ¹⁵ Подається у варіанті М. Вовчка та О. Марковича (Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К., 1983. – С. 372).
- ¹⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 344.
- ¹⁷ Czart. – Rps. 1699, l. 83; [Шпитковський І] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 102. – С. 151.
- ¹⁸ Rostworowski E. Legendy i fakty XVIII w. – Warszawa, 1983. – S. 167.
- ¹⁹ [Шпитковський І] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 102. – С. 148–156; Gilewicz A. Przygotowania do rewolucji chlopskiej w Polsce w latach 1767–1769 // Roczniki dziejow spolecznych i gospodarskich. – Lwow, 1931. – Т. 1. – S. 1–36. Див. також: Michalski J. Na marginesie tzw. Supliki Torczynskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1952. – R. LIX. – S. 104.
- ²⁰ Історики В. Щербина та В. Серчик стверджують, що походження терміну «коліївщина» бере свій початок від польських слів «kolej», «pro kolej», «kolejno», що означав несення надвірної козацької служби при магнатських помістях – «sluzba kolejna» (Щербина В. О происхождении слова «колиивщина» // Киевская старина. – 1893. – Т. XL. – S.

358; Serczyk W. Koliszczyzna. – S. 7).

- ²¹ Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 98.
- ²² Czart. – Rps. 841, l. 407.
- ²³ Цит. за: Бутич І. Архівні джерела про Коліївщину // Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К., 1970. – С. 111.
- ²⁴ Переписка графа П. А. Румянцева о восстании в Украине // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 105.
- ²⁵ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст. – С. 261.
- ²⁶ Смолій В. Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 34.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 59. – Спр. 5520. – Арк. 84 зв.; Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 26.
- ²⁸ Czart. – Rps. 2940: Piesni polskie i ukraińskie, oraz przyslowia 1838 [Spisane przez Hip. Blotnickiego]. – Арк. 125.
- ²⁹ Наприклад, у т. зв. «збірнику Ліппомана» назва одного з оповідань сучасника називається «Rzez Humanska czyli **Historia Rewolucyi**» (Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych. – Poznan, 1854. – S. 110).
- ³⁰ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961. – С. 80.
- ³¹ Так, у довідковому виданні «Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie» (Т. 1. – Warszawa, 2003) на стор. 620 із здивуванням прочитали, що людські втрати серед шляхти і євреїв під час Коліївщини були порівняні до часів Хмельниччини й сягали 180 тисяч осіб (!?).
- ³² Mahler R. Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku // Przeszłość demograficzna Polski: Materiały i studia. – Warszawa, 1967. – S. 154–155.
- ³³ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 469.
- ³⁴ Складений не пізніше 29 листопада 1768 р.
- ³⁵ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 4. – К., 1964. – С. 273.
- ³⁶ Pelenski J. The Haidamak insurrections and the old regimes in Eastern Europe. – P. 228–247.
- ³⁷ Цит. за: Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины. – С. 37.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Цит. за: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 70 (польсько-французьке видання: Beauvois D. Polacy na Ukrainie. 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryż, 1988).